

Vývoj hláskoslovného a tvaroslovného plánu češtiny ve srovnání s prajazykem indoevropským a praslovanským a s živými slovanskými jazyky

- **indoevropské období** (8000-3000 př.n.l.) – **Vladislav Iljič-Svityč** – jazyk před 8000 př.n.l. - jádro slovní zásoby: zvířata, pojmenování těla a rostlin – **nostratické období** – podobnosti s rodinou semito-hamitskou, drávidskou, uralskou, altajskou, kartvelskou

Indoevropský prajazyk

- slovanský hláskoslovný systém vznikl ze systému indoevropského
- stejně vznikl i systém tvaroslovný
- není dochován, odvozujeme z různých jazyků evropských, zvláště z jejich starších období
- tvary nedoložené označujeme *

Hláskosloví

- v indoevropském prajazyce byly tyto skupiny hlásek:

samohlásky

sonanty

sonanta: hláska sonantní, slabikotvorná (např. někdy r, l)

x likvida: hláska plynná (l, r)

x sonora: hláska sonorní, zvučná, plně znějící

dvojhásky

souhlásky

Samohlásky

- indoevropský prajazyk:

5 krátkých: **a, e, i, o, u**

5 dlouhých: **ā, ē, ō, ī, ū**

- do praslovanštiny se vyvinuly takto:

a – o

ā – a

e – e

ē – ě

o – o

ō – a

i – ь

ī – i

u – ь

ū – y

Praslovanština

- samohlásky jen krátké: e, o, ъ [u], ь [i] (tvrdý a měkký jer)
- samohlásky jen dlouhé: a, ě (jať), i, y
- až pozdějším vývojem se u všech samohlásek paralelně vyvinula krátkost a délka

Konec období praslovanského

zánik jerů – Havlíkovo pravidlo

- v lichých slabikách, počítáno od konce, se u jerů projevuje tendence k zániku, tzv. jery slabé
- sudé jery, tzv. silné, se vokalizovaly

	češ.	ruš.	pol.	sch.	bulh.	stsl.
ь	e	e	e	a	o	ь
ѣ	e	o	e	a	ѣ	ѣ

Nosovky

- v praslovanštině oproti IE vznikly 2 nové samohl.: nosovky ę a ǫ
- vznik na základě zákona otevřených slabik, tzv. tendence k progresivní sonoritě
- vznik z IE e, o s následující nosovou souhl. m, n

	Češ.	Pol.	Ruš.	Bulh.
ę	a/ ě, í	ię, iq	ja	e
ǫ	u	ę, q	u	ѣ

$\text{ǫ} > \text{u} / \text{ú}$ *rǫka > ruka, Ak. dušǫ > dušu (> duši);

                  mǫka > múka (> mouka)

$\text{ę} > \text{ä} > \text{ě} / \text{a}$ *pęť > pět, *męso > maso

                  v dlouhé slabice **ie** (později > **í**)

                  D. pl. *proseǫ (tǫ) > prosie (> prosí)

Sonanty a dvojhlásky

- sonanta – mohou mít f-ci samohlásek, ale i souhlásek
- původní sonanty: ɨ , i, (pozdější j), ɥ (pozdější obouretné w), r, l, m, n

- v baltštině a slovanštině získaly průvodní samohl., která se přepisuje jako jer (píše se za sonantou), je součástí sonanty, nepodléhá Havlíkovu pravidlu: např. psl. a stsl. *vьkъ* = *vk*
- spojení sonanty se samohl. dalo dvojhlásku – byly **vzestupné** (když samohl. následovala), **sestupné** (když dvojhláska samohl. začínala)
- za dvojhlásky se pokládá i spojení samohl. se sonantami r, l, m, n
- když v dvojh. byla sonantická složka před samohl., jevila se jako souhl.: *ьoda, ъiego*

Monoftongizace diftongů

- v sestupných dvojhláskách před souhl. měly sonanty *^i, ʉ* blíž k souhl., pak by slabiku uzavíraly (odporuje zákonu otevřených slabik), proto se dvojh., pokud byly v jedné slabice, měnily v jednoduché samohl.

MONOFTONGIZACE DIFTONGŮ

= diftongy se měnily v prosté samohlásky

*aj   ě   ie.   * kwojna > psl. kěna > psl. cěna
lit. kaina, ř. poině

*oj

*oj   i (v některých případech na konci slova)

*ej   i   lit. veidas, ř. veidos, psl. vidъ

*aj   u   ř. tauros, lat. taurus, psl. turъ

*oʉ

*eʉ   'u ř. pleumōn, psl. plutja, čes. plíce

Souhlásky

- IE systém souhl. značně jednoduchý a v podstatě celý převzat do slovanštiny
- v prasl. ale vznikaly i souhl. nové:
  - **zadopatrová spiranta *ch*** – vzniklá z IE *s* po samohl. *i, u* a po *r, k*
  - **souhl. *z*** – vznik až ve slovanštině znělostní asimilací ze souhl. *s*
  - **zvláštnost velár *k, g*** – původně: palatalizované *k', g'* - dále na sykavky *s, z* (popř. *š, ž*); veláry čisté; veláry **labializované** *k_w, g_w* – ve slov. splynuly
  - v IE měly všechny znělé souhl. také samostatné formy **aspirované**, tj. s přidechem: *bh, dh, gh, g'h, gwh* – do slovanštiny splynuly

Protetické hlásky

- samohl. na začátku slova se dnes v češ. vyslovují s rázem, tj. s neznělou explozivou
- původně v prasl. ráz nebyl – setkávaly se dvě samohl., především na švu slov – v takových situacích vznikly tzv. **protetické** (na začátku slov) a **hiátové** (v hiátu) hlásky, např. *jsi, jest*
- jsou to: *˘i, ʉ*, někde asi i *g*
- hláska *i* se vyvíjela především před samohl. předními, zvláště před *e, ě, e, ь*
- hláska *ʉ* se vyvíjela především před samohl. zadními

vkládání konsonantu na počátek slova:

j- před předními vokály **e-, *e̥-, *b-*

v- před zadními vokály **b-, *y-*

- příklady: psl. **jestb**   lat. **est**
                  psl. **jęti**   lit. **įmti**
                  psl. **vydra**   lit. **údra** (-u odpovídá psl. **y**)

Slovanské změny v systému souhlásek

- nejdůležitější prasl. tendence k palatalizaci, tj. měkčení = posunutí artikulace souhl. na tvrdé patro

Palatalizace

palatalizace velár: ***k, g, ch*** (první, druhá a třetí palatalizace)

- v rané psl.
- když je vokál přední, konsonant musí být palatalizovaný
- když je vokál zadní, konsonant není palatalizovaný

1. PALATALIZACE

- veláry se měnily, následovalo-li za nimi původní (předslovanské) dlouhé nebo krátké e nebo i (tj. slovanské i, ь, e, ę, a < ē)

Před e, ę, a < ē, i, ь nastávaly regresivní změny:

k > č psl. četyre lit. kenturi
psl. peko (peku) – 2. os. sg.: *pekešb > pečešb (pečeš)
g > dž > ž psl. živb lit. gývas
mogo (mohu) – 2. os. sg.: *mogešb > možešb (můžeš)
ch > š psl. grěch (hřích) – *grěchъnb (hříšný) > grěšъnb
psl. *mucha, *muchъka > mušъka

ostrá sykavka ve skupinách souhlásek sk, zg asibilovala k následující tupé asibilátě a stala se rovněž sykavkou tupou:

sk > šč (> št) ie. piskēla > psl. piščala > čes. píšťala (srov. pískati)
zg > ždž > žď * jbzgerъ > jbždžar > čes. žďár

2. PALATALIZACE

Před i, ě diftongického původu (i < *ei, ě < *oi/aj) nastávaly regresivní změny:

k > c stsl. nom. roka – dat. *roke > roče (čes. ruka – ruce)
x lit. rankai
ie. *k^woinā > psl. *kěna > stsl. čěna x lit. kaina
g > (d)z stsl. nom. noga – dat. *nogě > nodzě
ch > s´ stsl. nom. sg. duchъ - nom. pl. duši

toto poloměkké s se pak v různých slovanských jazycích vyvíjelo různě

3. PALATALIZACE

po ę, i/ь, nastávaly progresivní změny, pokud nenásledoval zadní vokál y nebo ъ má stejný výsledek jako 2. palatalizace:

k > c
g > (d)z
např. *otikos > otъcb (čes. otec)
např. psl. grěšъnikъ (následuje ъ), ale grěšъnica (nenásleduje ъ)

Měkčení souhlásek + : i

- změny souhlásek před jotací (j), která při těchto změnách sama zanikala:

*kj > č plakati, plačo < *plakjo (čes. pláču)
*gj > (d)ž lъgati, lъžo < *lъgjo (čes. lžu)
*chj > š dychati, dyšo < *dychjo
*sj > š prostiti, prošo < *prosjjo
*zj > ž voziti, vožo < *vozjo
*rj > r´ *morjo > mor´e (r´ - měkké r)
*lj > l´ *poljo > pol´e

*nj > n´

*vonja > von´a

dj, tj – v různých jazycích různé střídnice

tj > c´

dj > dz´ *svěc´* (> *svíce*), *medz´a* (> *mez*)

zjednodušení afrikát (*g, dj* >) **dz´ > z´** (*medz´a*) > *mez´a* (> *mez*)

x

ve sloventštině: *g > dz´ > z´* *kňaz*, ale *dj > dz´* *medza*

Vývoj epentetického l:

- ve spojení labiál s jotací se vyvíjelo jako přechodová souhláska měkké l, zvané *l epentetické* (vsuvné). Jeho rozšíření je v různých slovanských jazycích různé.

*bj > bl´

*vj > vl´

*mj > ml´

*pj > pl´

Dichotomie

- dichotomie, tj. rozdělení na 2 skupiny – vývoj souhl. *dl* a *tl*, trvá pouze v jazycích západních, v jazycích východních a jižních se zjednodušila na pouhé *l*, např. čes. *sedlo*, rus. *selo*, sch. *selo*

METATEZE (PŘESMYK) LIKVID

tautosylab. spojení *e, o* s likvidami *r, l* podléhalo změnám – metatezi likvid, ale nikoli na celém slovanském jazykovém území stejně

- příklad: psl. ***bergь** > psl. ***breгь** (slabika se otevírá)

na počátku slova: **OrT, OIT** – záleží na intonaci

cirkumflex – jenom přesmyk: RoT, LoT (např. čj. roz-, loket)

akut – přesmyk a dloužení: RaT, LaT (např. čj. rádlo, laň)

uvnitř slova: **TorT, TolT, TerT, TelT**

prasl. * *tort, tolt* > **trát, tlát** (stoupající intonace)

*vórna > *vrána*, *sólma* > *sláma*

prasl. * *tort, tolt* > **trot, tlot / trat, tlat** (klesající intonace)

*gordъ > *gradъ* (> *hrad*), *zolto* > *zlato*

prasl. * *tert, telt* > **trět, tlět**

*bergъ > *brěgъ* (> *břeh*), *melko* > *mlěko* (> *mléko*)

Rozpad praslovanské jazykové jednoty

1. II. palatalizace ch; zsl. ch > š
2. II. palatalizace k a g skrze v; zsl. kv, gv (květъ), g(h)vězda
3. Jotace dentál d a t (kt) = dj, tj; zsl. dj > dz > z, tj > c, kt > c
4. Jotace skupin st a zd = stj, zdj (stejně jako sk, zg)
5. Zjednodušení skupin dl, tl; zsl. zůstaly zachovány
6. Zánik epentetického l; zsl. epentetické l chybí (buď se nevyvinulo/ zaniklo)
7. Metateze likvid; zsl. TorT, Tolt, TerT, Telt > TroT, TloT, TreT, TleT (pouze přesmyk x čj. TraT, TlaT, Trět, Tlět (přesmyk a dloužení)
8. Vývoj skupin ir, il, ur, ul – tvrdé a měkké slabikotvorné r, l; čj. slabikotvornost
9. Vývoj nosovek; čj. *ę* > *a/ě, í, o* > *u/ ou*
10. Vývoj jerů; zsl. Havlíkovo pravidlo, čj. > e